

Віктор ГУСЕВ

Нюрнберзький трибунал: створення та відкриття*

Досліджено проблему створення Нюрнберзького військового трибуналу, визначальною характеристикою якого є його міжнародно-правовий характер. Розглянуто основні етапи формування організаційної структури Нюрнберзького трибуналу. На прикладі його діяльності проаналізовано дієвий механізм практичної реалізації принципу покарання та запобігання злочинів проти людства у світовому масштабі.

60

Після смерті Ф. Рузвельта (12 квітня 1945 року) новий президент США Г. Трумен продовжив курс свого попередника щодо покарання нацистських лідерів, навіть якщо їх доведеться «розшукувати на краю світу». 3 травня 1945 року за його дорученням на нараді керівників зовнішньополітичних відомств СРСР, США та Великої Британії в Сан-Франциско С. Розенман вручив В. Молотову та А. Ідену проект положення про створення Міжнародного трибуналу та Комітету обвинувачів. У ньому було передбачено віддати до військового трибуналу головних злочинців, а також нацистські організації — такі, як гестапо, СС та інші. У разі визнання цих організацій злочинними, кожен із їх членів міг бути засудженим, незалежно від наявності доказів його персональної вини.

Предбачалося, що до складу трибуналу ввійдуть по одному представникові від СРСР, США, Великої Британії та Франції. Судовий процес мав проходити у спрощеній формі, але з дотриманням основних гарантій прав підсудних на захист. У ході обговорення американської пропозиції позиція британського уряду щодо недоцільності організації формальних судових процесів над головними злочинцями війни залишалася незмінною.

«Але якщо США та СРСР мають іншу точку зору й вважають доцільним застосування такого порядку відповідальності, британський уряд готовий із цим погодитися», — констатував А. Іден. 30 травня 1945 року Англія прийняла американський проект як основу для переговорів [1]. А. Іден відверто заявляв: зміна позиції його уряду пояснювалася тим, що багатьох нацистських лідерів уже вбито, а в найближчі дні кількість їх збільшиться.

Радянська сторона поставилася до проекту С. Розенмана як до «важливого й цінного». Разом з тим В. Молотов запропонував передати його на розгляд експертів Радянського Союзу, США, Великої Британії та Франції. 8 травня він отримав від фахівців СРСР довідку про те, що пропозиції Розенмана є прийнятними, та рекомендації щодо низки поправок і доповнень до них. Вони вважали, що з чотирьох членів трибуналу двоє були представниками англосаксонських держав, які можуть паралізувати будь-яке його рішення. Привабливішою для них була думка французького юриста про доцільність призначення головою суду чеха, югослава чи поляка.

Погодивши із Й. Сталінін на основі цієї довідки проект відповіді американській стороні, 7 червня 1945 року В. Молотов доручив послу СРСР у США

А. Громиці передати її на розгляд Держдепартаменту. СРСР погоджувався на переговори та прийняття американського проекту як основи з певними корективами до нього. 9 червня з цього приводу була направлена пам'ятна записка радянського уряду посольствам США та Великої Британії.

Треба зазначити, що вже в ході підготовки переговорів про створення трибуналу першими визначилися зі своїми представниками на них західні союзники. 19 травня 1945 року посольство США в СРСР направило В. Молотову пам'ятну записку, в якій повідомляло про призначення президентом 2 травня своїм представником члена Верховного Суду США Р. Джексона, а 25 травня в НКЗС СРСР надійшов меморандум американського посла А. Гаррімана з пропозицією направити свого представника у Вашингтон для розв'язання цієї проблеми. 11 червня уряд Великої Британії уповноважив для участі в переговорах свого генерального прокурора Д. Максвелла-Райфа. Францію ж мав представляти член Вищого касаційного суду Р. Фалько.

17 червня 1945 року представник радянського посольства в США вручив Р. Джексону пам'ятну записку про згоду радянського уряду підписати угоду про створення трибуналу. Разом з тим у Москві виникли серйозні зауваження до проекту С. Розенмана щодо права судити злочинні організації як юридичних осіб, незалежно від суду над їх членами. До переліку злочинів нацистів пропонувалося додати пункт про «винищення та інші звірства щодо військовополонених і мирного населення, грабунки та примусове вивезення населення» та заборонити дії підсудних, які чинили би пропаганду проти Об'єднаних Націй.

25 червня 1945 року радянські представники на переговорах у Лондоні у складі заступника голови Верховного Суду СРСР І. Нікітченка й професора А. Трайніна, отримавши докладні інструкції від уряду, прибули до столиці Англії. Їм пропонували в разі розгляду питання про розширення складу трибуналу домагатися включення до нього представників країн, які брали активну участь у війні й найбільше постраждали від нацистських злочинів, а саме: Української та Білоруської РСР, по змозі — Латвійської, Литовської, Естонської союзних республік, Польщі, Югославії, Чехословаччини та інших. Потрібно було наполягати на прийнятті угоди про створення трибуналу та його статуту.

26 червня 1945 року в Лондоні урочисто розпочала роботу конференція представників СРСР, США, Великої Британії та Франції, яка мала розробити угоду про створення МВТ та його статуту. Її учасники розглянули

* Закінчення. Початок у попередньому номері.

два проекти: радянський та американський, і 11 липня звели їх в один текст, що задовольнив усі делегації. Після цього розпочалися пошуки прийнятних для всіх рішень з неузгоджених питань, у ході яких виникли труднощі, котрі ледве не призвели до зриву угоди.

У результаті ретельного обговорення було досягнуто згоди у визначенні процедури судочинства: представництва у складі трибуналу по одному члену від СРСР, США, Великої Британії та Франції, їх роботи на засіданнях суду, місця засідань трибуналу в Нюрнберзі, створення звинувачувального слідчого апарату – Комітету з розслідування справ і звинувачення воєнних злочинців (Комітету головних обвинувачів), колегіальності дій обвинувачів.

Досить напружена ситуація виникла під час обговорення питання процесуального права. На основі порівняльного аналізу двох систем (радянсько-французької та англо-американської) була вироблена спрощена процедура укладання обвинувальної ухвали, активності членів трибуналу в ході процесу, визначення прав обвинувачення та захисту, прав підсудних, збору доказових матеріалів, їхньої достовірності тощо.

Багато часу знадобилося американським та радянським представникам, щоби з'ясувати питання злочинного характеру агресивної війни, а саме – її визнання міжнародним злочином. Особливо це турбувало СРСР, бо формулювання американських фахівців давали змогу визнавати міжнародним злочином і воєнні дії як оборону агресії. В. Молотов наполягав, щоб ці положення приймалися за умови визнання саме нацистської агресії як міжнародного злочину. Представники СРСР стояли до кінця в обмеженій юрисдикції статті 6 статуту лише особами, які перебували на службі в європейських державах гітлерівської коаліції та були відповідальними за злочини.

Проте Р. Джексон не йшов на поступки, вважаючи, що визначення злочинних дій не має залежати від того, хто їх скоїв. 26 липня 1945 року в Потсдамі він поставив перед держсекретарем США Дж. Бірнсом питання про створення трибуналу без участі СРСР. Але американське керівництво не зважилося на цей крок. 2 серпня 1945 року в Лондоні представники трьох держав знайшли компромісну формулу преамбули статті 6, яка задовольняла всіх, розбивши її на дві фрази.

Проблема головних воєнних злочинців розглядалася на Берлінській (Потсдамській) конференції керівників трьох союзних держав – СРСР, США та Великої Британії (17 липня – 2 серпня 1945 року). Радянська делегація виявила готовність прийняти англійський проект, який передбачав віддання головних воєнних злочинців справедливому суду. Разом із тим вона запропонувала, щоб у проекті були поіменно перераховані нацистські лідери – такі, як Герінг, Гесс, Ріббентроп, Розенберг, Кейтель та інші.

Американська та англійська сторони вважали можливим не називати ці прізвища, а повідомити про найскоріше завершення переговорів у Лондоні та створення трибуналу. За вимогою радянської делегації конференція вирішила опублікувати перший список злочинців до 1 вересня 1945 року.

8 серпня 1945 року в Лондоні відбулося урочисте підписання угоди між урядами СРСР, США, Великої Британії та Франції про створення Міжнародного військового трибуналу. Складовою угоди був статут для суду та покарання головних воєнних злочинців європейських держав «осі». У ньому вперше були дані чіткі узагальнювальні визначення скоєних Німеччиною злочинів проти людства, проголошено принцип індивідуальної відповідальності за них. Було закріплено кваліфікацію агресивної війни як міжнародного злочину та карну відповідальність осіб, які її розв'язали. 19 держав Об'єднаних Націй ухвалили цей документ.

29 серпня 1945 року було опубліковано перший список головних воєнних злочинців, у якому фігурували Г. Герінг, Р. Гесс, Й. Ріббентроп, Р. Лей, В. Кейтель,

Е. Кальтенбруннер, А. Розенберг, Г. Франк, В. Фрік, Ю. Штрейхер, Я. Шахт, Г. Крупп, К. Деніц, Е. Редер, Б. Ширах, Ф. Заукель, А. Йодль, Ф. Папен, А. Зейсс-Інкварт, А. Шпеєр, К. Нейрат, Г. Фріче. Ще до середини червня 1945 року більшість із них було заарештовано військами союзників. Певні сумніви виникли щодо М. Бормана, який не перебував під вартою. Проте вирішили залишити його в списку, оскільки не було впевненості, що він загинув.

Місцем проведення трибуналу не випадково обрали Нюрнберг. Упродовж століть це місто служило символом Священної Римської імперії. З 1356 року згідно із Золотою буллою Карла IV кожний новий імператор свій перший імперський сейм повинен був збирати неодмінно тут. Саме тому Нюрнберг став партійною столицею нацистів, де вони проводили свої з'їзди й військові паради.

У ході Другої світової війни Нюрнберг було чи не цілком зруйновано. Але на одній із його вулиць залишився майже неушкодженим ряд будинків, і серед них – чотириповерховий Палац юстиції, де з листопада 1945 року розміщувався Міжнародний військовий трибунал. Недалеко від нього розташовувався двоповерховий тюремний корпус, із якого був проведений спеціальний закритий хід безпосередньо до зали засідань.

На першому поверсі в'язниці були камери підсудних. Кожна з них мала табличку на дверях із надрукованим на ній прізвищем злочинця. Життєвим простором для підсудних була камера розміром приблизно три метри в довжину, півтора метри в ширину з кам'яною підлогою та досить високою стелею.

На початку вересня 1945 року радянський уряд та Політбюро ЦК ВКП(б) прийняли рішення про підготовку до Нюрнберзького процесу. РНК СРСР і ЦК партії призначили членом трибуналу заступника голови Верховного Суду І. Нікітченка. Його колегами були колишній генеральний прокурор Ф. Біддл від США, від Великої Британії – головний суддя Дж. Лоренс, а від Франції – професор карного права А. Донеде де Вабр. Із радянської сторони головним обвинувачем був генеральний прокурор України Р. Руденко, який працював на процесі разом із представниками країн-учасниць: від США – членом Федерального суду Р. Джексоном, від Англії – генеральним прокурором Х. Шоукроссом, від Франції – міністром юстиції Ф. де Ментоном.

Рішенням політичного керівництва СРСР було створено Спеціальну урядову комісію з керівництва підготовкою звинувачувальних матеріалів та роботою радянських представників у Нюрнберзі. Її «головним диригентом» став А. Вишинський, а членами – прокурор СРСР К. Горшенін, голова Верховного Суду І. Голіков, нарком держбезпеки В. Меркулов та його заступник Б. Кобулев. Комісія мала на меті не допустити публічного обговорення таємних радянсько-німецьких угод, укладених напередодні війни. Щоб забезпечити належний контроль роботи радянських представників, у Нюрнберг було направлено слідчу бригаду на чолі з М. Лихачовим.

А. Вишинський та члени його комісії готували директиви для радянської делегації, добирали перекладачів, зв'язківців, шифрувальників та інших співробітників для доправлення в Нюрнберг. Кандидатуру кожного з них перевіряли органи держбезпеки, а потім затверджували на засіданні Комісії з виїзду за кордон, головою якої був секретар ЦК ВКП(б) Г. Маленков. Спеціальне розпорядження про участь радянських представників у Нюрнберзькому процесі видав і РНК СРСР.

У жовтні та листопаді 1945 року Політбюро ЦК ВКП(б) вирішило направити на процес журналістів, письменників, кінооператорів та інших представників засобів масової інформації, які мали б висвітлювати перебіг суду. Управління пропаганди й агітації ЦК партії керувало підбором журналістів, підготовкою

документальних фільмів про нацистські злочини для показу їх на засіданнях трибуналу.

До Лондону, де представники СРСР, США, Великої Британії та Франції готували угоду та статут трибуналу, радянська делегація привезла затверджений Москвою перелік небажаних для розгляду на засіданнях питань. У ньому було 9 пунктів, перший із них – таємний протокол до пакту Молотова-Ріббентропа і все з ним пов'язане. Останній пункт стосувався Західної України та Західної Білорусії, а також радянсько-польських відносин.

Союзники досягли також домовленості щодо проблем, які не підлягали розголошенню, й погодили список тем, котрі не повинні виноситися на засідання трибуналу.

На початку жовтня 1945 року було завершено складання обвинувального висновку. На вимогу Й. Сталіна, який попередньо ознайомився з ним, перебуваючи в Сочі, до пункту 6 першого розділу акта внесли поправки щодо нападу Німеччини на СРСР, підписання пакту про ненапад та об'рунтування подій 23 серпня 1939 року. 18 жовтня висновок було вручено членам трибуналу, а також кожному підсудному, й одночасно опубліковано в Лондоні, Москві, Вашингтоні та Парижі.

В обвинувальному акті підсудним інкримінували воєнні злочини, злочини проти миру та людства і створення змови для їх скоєння.

Кожен головний обвинувач працював самостійно за принципами ділового співробітництва один з одним. Перед трибуналом вони мали виступити узгоджено, як одна організація. Для координації їхніх дій, як було зазначено, створили Комітет головних обвинувачів, важливими завданнями якого були збирання та підготовка доказів, насамперед документальних та письмових, для представлення обвинувачень підсудним. Це було надскладне завдання, адже потребувало засвідчення провини уряду великої європейської держави та її керівників.

Проведена робота із забезпечення доказової бази для майбутнього трибуналу дала змогу американському обвинувачеві Р. Джексону із задоволенням доповісти президентові США Г. Трумену: «Ми задокументували німецькими джерелами нацистську агресію, переслідування й жорстокість із такою істинністю і з такими подробицями, що неможливо в майбутньому відповідально заперечувати ці злочини й немає ризику виникнення серед несвідомих людей легенди про мучеництво нацистів» [2].

Як відомо, в СРСР 2 листопада 1942 року була створена Надзвичайна державна комісія зі встановлення та розслідування нацистських злочинів, яка зібрала величезну кількість викривальних матеріалів. Окрім цього, до радянської делегації на процесі надходили й нові матеріали, зібрані місцевими комісіями в окремих районах СРСР, трофейні матеріали, захоплені радянськими військами. Було розглянуто понад 5 тисяч документів, але відібрано лише декілька сотень найважливіших, як-от план «Барбаросса».

Важливі докази зібрані й передали судові уряди Польщі, Чехословаччини, Югославії. Вони також звернулися до головних обвинувачів із пропозицією направити на процес по одному своєму фахівцю для представлення на суді доказів злочинів гітлерівців на їхніх територіях. Р. Руденко підтримав цю ініціативу, але британський уряд категорично виступив не тільки проти участі в процесі представників зазначених країн як обвинувачів, а й навіть у ролі співробітників комітету. Тому вони були присутні на процесі виключно як спостерігачі.

На процесі передбачалося суворе дотримання положень статуту, згідно з яким права підсудних не повинні порушуватися. Окрім того, що вони змогли своєчасно ознайомитися з обвинувальним висновком німецькою мовою, їм була надана можливість обирати адвокатів, у тому числі й німців. Сторони звинувачення та захисту мали однакові права представляти докази, вести перехресні допити, виступати з промовами.

Напередодні відкриття трибуналу головні обвинувачі від США та Великої Британії запропонували перенести його на два тижні у зв'язку з можливою заміною на лаві підсудних хворого Г. Круппа на його сина А. Круппа, що трибунал не задовольнив.

20 листопада 1945 року в Нюрнберзі відбулося урочисте відкриття Міжнародного військового трибуналу. Процес мав бути гласним, і адміністрація видала 60 тисяч перепусток. Серед гостей були керівні діячі західних країн, офіцери союзних армій, судді, юристи, письменники, журналісти, спеціально запрошені німецькі представники, дружини деяких злочинців.

Не передбачалося жодного закритого засідання трибуналу. Все, що говорили на суді, мало стенографуватися, щоб наступного дня обвинувачі, підсудні та їхні захисники отримували розшифровані матеріали. Процес мав проводитися одночасно російською, англійською, французькою та німецькою мовами. У залі засідань було 250 акредитованих представників преси й радіо, які могли передавати перипетії суду на весь світ.

За перебігом процесу уважно слідувала міжнародна спільнота. Характерною була реакція німців. Згідно з опитуванням, яке проводило американське управління інформації, переважна більшість німецького населення ставилася до процесу з розумінням, вважаючи його підготовку та проведення справедливими, а вину підсудних – незаперечною.

На відкритті голова першого судового засідання лорд Дж. Лоренс у вступному слові підкреслив, що процес, який тепер розпочнеться, єдиний у своєму роді в історії світової юриспруденції і має величезне громадське значення для мільйонів людей на всій земній кулі.

Упродовж півтора дня зачитували обвинувальний висновок. Ніхто з підсудних винним себе не визнав. Лише Гесс заявив: «Ні. Визнаю себе винним перед богом». Р. Джексон проголосив блискучу вступну промову. «Наші докази будуть жакливіми, й ви скажете, що я позбавив вас сну. Але саме ці дії примусили здригнутися весь світ і призвели до того, що кожна цивілі-

зована людина виступила проти нацистської Німеччини», – заявив він, звертаючись до лави підсудних.

Після відкриття трибуналу, промов головних обвинувачів адвокат Герінга О. Штаммер узяв слово, яке потім охрестили «останньою лінією нацистського захисту». Його аргументи увібрали всі попередні обставини, котрі нібито пом'якшували вину головних воєнних злочинців, та побажання їхніх захисників покарати німецьких вождів висилкою на який-небудь острів для перевиховання, як це свого часу зробили з Наполеоном.

Штаммер пригадав історію, повідомив присутнім у залі про жахи світових конфліктів. Наголосив, що до того часу не було встановлене юридичне покарання за агресію, неспроможність Ліги Націй впливати на загарбника, оскільки не було вироблено такого закону, який проголосив би агресію злочином. Навіть якби такий документ існував, – продовжував він, – було можливо б говорити лише про відповідальність держави, а не окремих осіб, які є її агентами.

Нарешті маститий адвокат поштиво нагадав публіці: трибунал складається із суддів країн-переможниць, тобто потерпілих у ході війни сторін, що не відповідає багатомовній юридичній практиці, яка наголошує на обов'язковій вимозі законності винесеного вироку. На завершення він запропонував, щоби трибунал зібрав думки визнаних у всьому світі авторитетів із питань міжнародного права щодо правомірності цього процесу і його подальшої долі.

Так розпочався перший день роботи Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі. Попереду було ще 402 засідання впродовж 374 днів.

Список використаних джерел

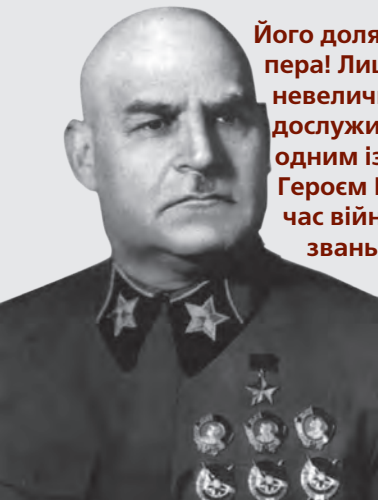
1. СРСР и германский вопрос 1941–1949: Документы из Архива внешней политики РФ. – 2000. – Т. 2. – С. 82.

2. Полторак А. И. Нюрнбергский эпилог. – М.: Воениздат, 1965. – С. 23–24.

63

Забутий маршал

До 125-річчя від дня народження Маршала Радянського Союзу Григорія Кулика

Його доля варта шекспірівського пера! Лишень уявіть: хлопець із невеличкого полтавського хутора дослужився до генерала, став одним із перших маршалів у СРСР, Героєм Радянського Союзу, але під час війни був позбавлений усіх звань і нагород, з тим знову став генералом, знову був розжалуваний і після всього загинув у сталінських катівнях... Однак і після реабілітації Кулик залишався забутим на довгі роки, а його слава дісталася іншим.

Григорій Кулик народився 9 листопада 1890 року на хуторі Дудникове Полтавського повіту в багатодітній селянській родині. Батько помер у рік народження Гриця, тож на плечі матері лягла доля всіх восьми (!) дітей. У Першу світову війну він потрапив на фронт, де скоро виявив себе як хоробрий і кмітливий боєць. По закінченні школи прапорщиків у 1916 році вже командував взводом артилерійської батареї.

У Громадянську війну Кулик став начальником артилерії 5-ї української армії. У боях під Царицином (Волгоград) він познайомився зі Сталіним, який командував обороною міста і якого Кулик фактично врятував від розгрому. І хоча слава переможця дісталася майбутньому вождеві, самому Григорію Кулику через деякий час відкрилася дорога до навчання у військової академії.

Друга світова війна застала його на посаді заступника наркома оборони СРСР. Коли стало зрозуміло, що Західний фронт «сиплеться», туди кидають Кулика: розібратися. Але що міг уявити маршал у ситуації, коли вже ні фронту, ні тилу фактично не було, а невдовзі й сам штаб 10-ї армії, де перебував Кулик, опинився в оточенні.

Дивом урятувався, але знову потрапив у самісіньке пекло. Тепер його кинули на прорив блокади Ленінграда й доручили командувати 54-ю армією. Це єдиний випадок в історії війни, коли окремою армією командував маршал! Із цим завданням, до речі, не впоралися ні Ворошилов, ні Жуков, однак знову шишки летять на Кулика...

Його відкликають до Москви, аби дати ще складніше завдання: врятувати кримське угруповання радянських

військ, яке німці буквально добивали. Страшні втрати сіяли паніку серед солдат. Обороняти Керч було фактично нереально, і єдиним способом врятувати людей і техніку стала негайна евакуація на Таманський півострів.

Однак зі Ставки надійшов наказ – будь-що утримувати кримський плацдарм. У бій кинули все, що можна. Маршал навіть наказав генералам узяти гвинтівки й сам ходив в атаку! Однак Керч утримати не вдалося. Як потім і Ростов... І хоча через кілька днів його таки відбили, Кулику це вже не допомогло. Його розжалували й позбавили всіх нагород (у тому числі й звання Героя Радянського Союзу). Єдина втіха – не розстріляли.

Згадали про колишнього маршала у 1943 році, коли почався наступ радянських військ. Кулику доручили командувати 4-ю гвардійською армією, яка під його командуванням доволі успішно діяла на фронті, особливо під час визволення рідної Полтавщини й самої Полтави. Однак і тут на нього чекала неприємність. Щоб уникнути масованих бомбардувань міста, Кулик самовільно кинув на Полтаву війська. Це не сподобалося маршалові Жукову, й 22 вересня Григорія Кулика усунули від командування армією. А вже наступного дня Москва салютувала з нагоди визволення Полтави.

До кінця війни Кулик обіймав лише посаду заступника начальника одного з тилових армійських управлінь, а вже після перемоги над Німеччиною став заступником командувача Приволзького військового округу.

Невдовзі розпочалася чергова кампанія із зачистки військових кадрів. Кулика зняли з посади й 11 січня 1947 року заарештували. Більше трьох років він провів у сталінських катівнях. 1950-го колишнього маршала засудили до смертної кари. Точна дата його страти невідома. За деякими даними, це сталося 24 серпня 1950 року.

Реабілітували Григорія Івановича Кулика у 1956-му. Його посмертно повернули звання маршала й відновили звання Героя Радянського Союзу.

На жаль, довкола його імені й нині виникає плутанина. Оскільки до реабілітації про Григорія Кулика заборонялося згадувати в офіційних джерелах, то навіть визволенням Полтавщини й Полтави завдячують іншій людині – генералові Олексію Зигіну, якого призначили командувати 4-ю гвардійською армією вже після Кулика. Сам Зигін за життя у Полтаві навіть не бував...

Пам'ять про маршала шанують у його рідному селі (колишня Парасковіївка, до складу якої входить і Дудникове), котре свого часу було перейменовано на Куликове. Тут є погруддя Григорія Кулика й у місцевій школі працює його музей.

Віталій СКОБЕЛЬСЬКИЙ.